

Εμμανουήλ Μαρινάκης

**Νομισματικά ευρήματα ελληνιστικής και ρωμαϊκής
εποχής από ανασκαφές στο Καστέλλι Κισάμου
(Οικόπεδο Γεωργακάκη-Σκουνάκη)**

ABSTRACT

During Classical-Hellenistic times (5th-1st cent BC) Kissamos was a small coastal settlement under the rule of the powerful city-state of Polyrrhenia. The period of greatest cultural and economic growth for the ancient town of Kissamos was obviously the Roman era (1st cent. BC.-4th cent. AD.), due to the Pax Romana. An important chronological terminus is the earthquake of 365 AD, after which Kissamos gradually enters the Early Christian Period, as it was already a bishop's seat.

The excavations in the town of Kissamos (Kastelli) have revealed impressive ruins of buildings, public and private, very often decorated with elegant mosaic floors.

This article will present some numismatic finds from one relatively recently excavated site (Georgakakis-Skounakis property/ 2001-2008). The ruins belong to buildings of the Roman period, especially shops, workshops and auxiliary spaces, organized along a Roman road (*cardo*) according to the Hippodamean system. Two main building phases are discerned (1st -2nd cent. AD and 4th cent. AD), with further architectural modifications in late antiquity.

In this particular excavation a total of 281 bronze coins have been found. Most are worn or not yet conserved, so few are recognizable. Presented here are only 23 representative bronze coins. A few are categorized as autonomous Cretan (mainly of Polyrrhenia), whereas the majority derive from the Roman period (especially 3rd-4th cent. AD). Among them will be mentioned a small coin hoard dated in the 4th cent AD. The rarity of identifiable coins datable to the 1st -2nd cent. AD from this particular excavation is difficult to explain.

The coin finds provide useful information on numismatic circulation in West Crete, particularly during the Roman period. Most of the coins were struck outside Crete, therefore economic networks of the Empire brought them to the island, to play an essential role in the daily transactions of the local people in Roman Kissamos.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Κίσαμος, Πολυρρήνια, ανασκαφές, οικόπεδο Γεωργακάκη-Σκουνάκη, νομισματική, νομίσματα, νομισματικά ευρήματα, νομισματοκοπία, αυτοκρατορική, επαρχιακή, νομισματική κυκλοφορία, ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδος, θησαυρός 4ου αι. μ.Χ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους η Κίσαμος ως μικρός οικισμός υπήρξε επίκειο της ισχυρής πόλης-κράτους Πολυρρήνιας στη Δυτική Κρήτη. Μετά την καταστροφή του λιμανιού

---

* Η εργασία αυτή αφιερώνεται στον αδικοχαμένο Κισαμίτη εκπαιδευτικό-διδάκτορα, Εμμανουήλ Κυνηγάκη, μνήμης χάριν.

Σχεδιάγραμμα 1. Κάτοψη του οικοπέδου Γεωργακάκη-Σκουνάκη.
Η σχεδιαστική αποτύπωση των αρχαιοτήτων του οικοπέδου ξεκίνησε από τη σχεδιάστρια
Τ. Κορακάκη (2001-05) και ολοκληρώθηκε από την Αγ. Ράντις (2005-2007).

της Φαλάσαρνας από τους Ρωμαίους, το εμπορικό λιμάνι της Κισάμου αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό σε συνδυασμό με την επικράτηση της *Pax Romana* (Μαρκουλάκη 2004, 357-360, υποσημ. 16).

Η Ρωμαϊκρατία (1ος αι. π.Χ.-4ος αι. μ.Χ.) ήταν η περίοδος της μεγαλύτερης οικιστικής και οικονομικής ακμής για την Κίσαμο, με κύριο χαρακτηριστικό την ανέγερση πολυτελών επαύλειων, διακοσμημένων με περίτεχνα ψηφιδωτά δάπεδα. Η πόλη διέθετε επίσης θέατρο, θερμά λουτρά, χώρους συνάθροισης, κοιμητήρια, κτλ. Οι μέχρι στιγμής ενδείξεις λατρευτικών πρακτικών είναι κυρίως ιδιωτικού χαρακτήρα (Μαρκουλάκη 2004, 360-373). Ήδη από τον 4ο αι. μ.Χ. η Κίσαμος ήταν έδρα Επισκοπής (Guarducci 1939, 94).

Κάτοψη 2. Πανοραμική όψη του οικοπέδου Γεωργακάκη-Σκουνάκη από το Google Earth. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι το συγκεκριμένο οικόπεδο βρισκόταν στη συμβολή δύο κεντρικών οδών από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Οι ανασκαφές στην Κίσαμο μέχρι σήμερα έφεραν στο φως σπουδαία οικιστικά και ταφικά σύνολα (Μαρκουλάκη 2009, 337 κ.ε.).¹

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ

Το οικόπεδο Γεωργακάκη-Σκουνάκη² ανασκάφηκε μεταξύ των ετών 2001-2008 υπό την επίβλεψη του αρχαιολόγου κ. Νεκτάριου Πατεράκη.³ Ήρθαν στο φως ερείπια κυρίως δημόσιων

¹ Οι περιηγητές από τον 15ο μέχρι τις αρχές του 20ού αι. μ.Χ. είχαν περιγράψει τις ορατές αρχαιότητες στην Κίσαμο. Ο Β. Θεοφανείδης το 1937 περισυνέλεξε αρχαιολογικά ευρήματα, που αποτέλεσαν τον πυρήνα του πρώτου Αρχαιολογικού Μουσείου της περιοχής. Ακολούθησαν οι ανασκαφές της ΚΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και εξής (με προϊστάμενους αρχικά τον κ. Ι. Τζεδάκη, αργότερα την κ. Μ. Βλαζάκη, κ.ο.κ.).

² Το οικόπεδο έχει έκταση 973 τ.μ. και βρίσκεται στο κέντρο της κωμόπολης της Κισάμου, στο Οικοδομικό Τετράγωνο 3 του παλαιού σχεδίου πόλης, στη διασταύρωση της κεντρικής οδικής αρτηρίας (Ηρώων Πολυτεχνείου) με την οδό Βαρδαντώνη (βλ. Κάτοψη 2).

³ Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον αρχαιολόγο κ. Νεκτάριο Πατεράκη τόσο για την παραχώρηση του υλικού (Άδεια μελέτης με αρ. πρ. 4723/27-9-2012 επί Προϊσταμένης αρχικά της κ. Αναστασίας Τζιγκουνάκη και εν συνεχεία της κ. Ε. Παπαδοπούλου) όσο και για τις πληροφορίες του σχετικά με τα ανασκαφικά δεδομένα. Αναμένεται η τελική δημοσίευση του οικοπέδου από τον ανασκαφέα. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στη συντηρήτρια κ. Πηνελόπη Μαυρεδάκη για τον καθαρισμό αρκετών νομισμάτων. Γενικότερα εκφράζω τις ευχαριστίες μου προς τους αρχαιολόγους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων (κ. Στ. Μαρκουλάκη, κ. Μ. Σκόρδου, κ. Ε. Τέγου, κ.ά.) για την ανταπόκρισή τους σε ανάλογα αιτήματα μελέτης νομισμάτων. Χρήσιμες είναι πάντα οι συζητήσεις με τον κ. Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, προς τον οποίο οφείλονται επίσης θερμές ευχαριστίες.

οικοδομημάτων και εμπορικών καταστημάτων της ρωμαϊκής περιόδου. Ανάμεσά τους διέρχεται οδικό δίκτυο με αγωγούς ομβρίων και άλλες υποδομές. Δεν έχει εντοπιστεί κανένα ψηφιδωτό δάπεδο στο συγκεκριμένο οικόπεδο, αλλά μόνο χωμάτινα και λιθόστρωτα. Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η έλλειψη ψηφιδωτών σχετίζεται κυρίως με την επαγγελματική λειτουργία των χώρων.

Η αρχική οικοδομική φάση χρονολογείται με βάση τα κινητά ευρήματα και την κεραμική μεταξύ 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ. Κατά την περίοδο αυτή η Κίσαμος ανοικοδομήθηκε με βάση το Ιπποδάμειο σύστημα.⁴ Μια δεύτερη φάση χρονολογείται στον 3ο-4ο αι. μ.Χ. Τα νέα θεμέλια των κτηρίων μετακινήθηκαν λίγο σε σχέση με τα προγενέστερα.

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου Γεωργακάκη-Σκουνάκη διέρχεται ο αρχαίος δρόμος (cardo) με κατεύθυνση Β-Ν. Αποτελείται από 3 σειρές πλακών, εκ των οποίων η μεσαία καλύπτει τον αγωγό (πλάτος 0,45 μ.), στον οποίο κατέληγαν τα όμβρια ύδατα από τα γύρω κτίσματα.⁵

Ο χώρος Α στεγαζόταν περιμετρικά και ήταν ασκεπής στο κέντρο. Δημιουργείται έτσι αίθριο «τοσκανικού τύπου» με το πηγάδι στο κέντρο αντί impluvium. Πηγάδια εντοπίστηκαν και σε άλλα σημεία του οικοπέδου.

Στον χώρο Β σώζονται ίχνη από τρεις κυκλικές εστίες, στοιχείο που συνηγορεί στην εργαστηριακή του χρήση. Στον χώρο Γ εντοπίστηκαν καμινεύματα, άρα θα υπήρχε επίσης εργαστήριο.

Τέσσερις διαδοχικοί τετράγωνοι χώροι με εσωτερικές διαστάσεις 3×3 μ. (χώροι Ι, Θ, Η, Σ) ερμηνεύονται ως καταστήματα, εμπρός από τα οποία ανοιγόταν στοά κατά μήκος του αρχαίου δρόμου.

Ο χώρος Ρ αποτελούσε προθάλαμο προς την ευρύχωρη αίθουσα Ν (η οποία συνεχίζεται δυτικότερα προς το οικόπεδο Κουφάκη σχηματίζοντας αψίδα).⁶ Εντός του δημόσιου κτηρίου Ν (14,5×12,5 μ.) σώζεται η κατασκευή Λ (8,5×6 μ.), ίσως μνημειακό βάθρο. Ο «χώρος Ο» χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη.

Τα περισσότερα κινητά ευρήματα εντοπίστηκαν στα ΒΑ του χώρου Ξ σε στρώμα καταστροφής, το οποίο περιείχε αγγεία, καθημερινά αντικείμενα, κ.ά. Εκεί βρέθηκε και ο θησαυρός του 4ου αι. μ.Χ. που παρουσιάζεται παρακάτω (Εικ. 21-23).

Λίγο πριν από τον μεγάλο σεισμό του 365 μ.Χ. παρατηρείται καταπάτηση τμήματος του αρχαίου δρόμου με την οικοδόμηση πεσσοστοιχίας, που εξυπηρετούσε τα καταστήματα. Μετά τον καταστροφικό αυτό σεισμό φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε ξανά ο δρόμος με μικρή επίχωση. Υπήρξε μεν οικοδομική ύφεση, αλλά όχι εγκατάλειψη.

⁴ Πρόσφατα η κ. Άννα Κουρεμένου υποστήριξε ότι η αναδιοργάνωση της Κισάμου σύμφωνα με το Ιπποδάμειο αρχιτεκτονικό σύστημα σχετίζεται με την πολιτική του Οκταβιανού Αυγούστου στην Κρήτη, κατά την ίδια περίοδο με την ίδρυση της Colonia Iulia Nobilis Cnossus το 27 π.Χ. Η άποψη αυτή, αν και όχι αβάσιμη, παραμένει υποθετική. Βλ. A. Kouremenos 2013, *Houses and Identity in Roman Knossos and Kissamos, Crete: a study in emulative acculturation*, PhD thesis, Oxford.

⁵ Στα Β-ΒΑ ο αρχαίος δρόμος έχει αποκαλυφθεί σε μέγιστο πλάτος 2,80 μ., ενώ νοτιότερα φαίνεται μόνο η πρώτη σειρά πλακών (βλ. σχεδιάγραμμα). Σώζονται δύο είσοδοι καθαρισμού.

⁶ Στ. Μαρκουλάκη 1988, «Καστέλλι Κισάμου, οικόπεδο Κουφάκη», ΑΔ 43, 551-553.

Εικ. 1. N. 236: Χάλκινο νόμισμα της Πολυρρήνιας. Τάφος Δ2. Ομ. 4. 14-06-2004.

Αναφέρεται πρώτα ο αριθμός ευρετηρίου της ανασκαφής του οικοπέδου Γεωργακάκη-Σκουνάκη. Γίνεται επίσης αναφορά στον τόπο και χρόνο εύρεσης του κάθε νομίσματος.

Στην ύστερη αρχαιότητα διαμορφώθηκε ο στεγασμένος χώρος Κ, στη ΝΑ γωνία του οποίου διασώθηκε τμήμα πήλινου ληνού (κατασκευή 7). Σώζονται επίσης 7 πρωτοβυζαντινοί τάφοι στα ΝΔ του οικοπέδου (χώροι Μ και Π), οι οποίοι ανασκάφηκαν τον Μάρτιο του 2008 από την 28η ΕΒΑ.

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Συνολικά στο οικόπεδο Γεωργακάκη-Σκουνάκη έχουν έρθει στο φως 281 χάλκινα νομίσματα. Η πλειονότητά τους ανάγεται στον 3ο και κυρίως στον 4ο αι. μ.Χ.⁷ Σε ορισμένες περιπτώσεις εντοπίζονται δύο νομίσματα αποθησαυρισμένα μαζί (N. 19-20, N. 52-53, N. 207-208). Μερικά κέρματα βρέθηκαν κομμένα ή ψαλιδισμένα ή με σπή.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Από τα μέχρι στιγμής ευδιάκριτα νομίσματα ελληνιστικής κοπής τέσσερα ανήκουν στην αρχαία Πολυρρήνια (περ. 220-180 π.Χ).⁸ Ορισμένα άλλα δεν έχουν ταυτιστεί με βεβαιότητα.⁹

Φαίνεται ότι οι αυτόνομες κρητικές κοπές σε χαλκό ήταν σε χρήση μέχρι που ο Μέτελλος εισέβαλε στην Κρήτη το 69 π.Χ. και εν συνεχεία φυλάχτηκαν εντός των οικιών ως αναμνηστικά κειμήλια της προ-ρωμαϊκής περιόδου, χωρίς να έχουν πλέον καμία αγοραστική αξία.

Ακολουθούν τα πιο αντιπροσωπευτικά αυτόνομα ελληνιστικά νομίσματα, που βρέθηκαν στο συγκεκριμένο οικόπεδο:

N. 236 (Εικ. 1): Συμμαχική χάλκινη κοπή μεταξύ της Πολυρρήνιας και της Ομοσπονδίας των Ορειών. Ελάχ. Διάμ. 0,013 - Μέγ. 0,019 m. Ελλειπτικό σχήμα (Άξονας 6).

Εμπρ.: Ασπίδα βοιωτικού τύπου.

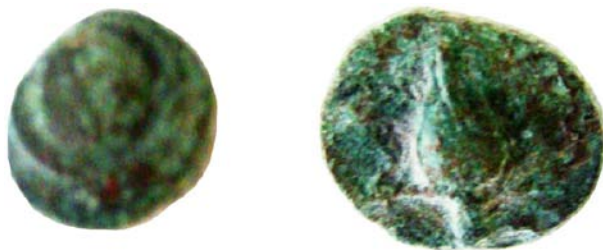
Οπ.: Κεφαλή αγριμιού.

Svoronos 1890, πίν. xxv, 33-34.

⁷ Τα νομίσματα φυλάσσονται στην αποθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Κισάμου. Λίγα από αυτά έχουν συντηρηθεί. Δεν έχουν λάβει αριθμό καταγραφής Μουσείου, αλλά ακολουθείται ο αύξων αριθμός του ημερολογίου της ανασκαφής. Ευελπιστούμε ότι με τη συνέχιση της συντήρησης θα προκύψουν πολλά περισσότερα ευδιάκριτα νομίσματα. Δύο νομίσματα είναι βυζαντινά, τα N. 3 (20νούμιο) και N.12 (40νούμιο).

⁸ N. 14, N. 122, N. 159, N. 236. Νομίσματα της Πολυρρήνιας έχουν έρθει στο φως σε πολλά ακόμα οικόπεδα της ελληνορωμαϊκής Κισάμου. Για τη χρονολόγηση γύρω στο 220-200 π.Χ. βλ. Στεφανάκης 2013, 22-28.

⁹ Ενδεικτικά το N. 20 εικονίζει πιθανόν λύρα και το N. 18 αρχικό γράμμα Α ή Λ.

Εικ. 2. N. 122: Χάλκινο νόμισμα της Πολυρρήνιας. Περισυλλογή. 24-10-2002.

N. 122 (Εικ. 2): Χάλκινη υποδιαίρεση της Πολυρρήνιας. Ελάχ. Διάμ. 0,010- Μέγ. 0,012 m.

Εμπρ.: Στρογγυλή Ασπίδα.

Οπ.: Αιχμή δόρατος.

Svoronos 1890, πίν. xxvi, 14-17.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1ος-2ος αι. μ.Χ.

Εντύπωση προξενεί η μη αναγνώριση κρητικών επαρχιακών νομισμάτων (1ου αι. π.Χ.-2ου αι. μ.Χ.) στο συγκεκριμένο οικόπεδο με βάση τα μέχρι στιγμής ευδιάκριτα κέρματα.¹⁰ Μια πιθανή εξαίρεση αποτελεί το ακόλουθο παράδειγμα, παρόλο που δεν έχει ταυτιστεί με βεβαιότητα:

N. 110 (Εικ. 3): Χάλκινη κοπή πιθανόν της ρωμαϊκής επαρχίας Κρήτης. 0,014 m.

Εμπρ.: Δυσδιάκριτος.

Οπ.: Διακρίνεται τετράποδο ζώο εντός στικτού κύκλου. Ενδέχεται ο οπισθότυπος να ταυτίζεται με το ελαφάκι της θεάς Δίκτυνας.

Πρβλ. Svoronos 1890, πίν. xi, 1-2 (18 mm) (Εικ. 3β). RPC II, αρ. 43-44 (16-17 mm).

Εικ. 3. N. 110: Χάλκινο νόμισμα, πιθανόν Κοινού Κρητών. Τάφος Α3. Δοκιμαστική τομή 1. Αφαίρεση δαπέδου 2. 12-9-2002.

Λίγα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά νομίσματα έχουν αναγνωριστεί μεταξύ 1ου αι. μ.Χ.-2ου αι. μ.Χ.¹¹ Το πιο ευδιάκριτο παράδειγμα είναι το ακόλουθο:

¹⁰ Η έλλειψη αυτή μπορεί να οφείλεται: i) στην ομαλή λειτουργία του χώρου κατά τον 1ο και 2ο αι. μ.Χ., χωρίς να υπάρχει επομένως ανάγκη έκτακτων αποκρύψεων νομισμάτων λόγω κινδύνου, ii) στην εντονότερη φθορά των πρωιμότερων νομισμάτων λόγω μακροχρόνιας χρήσης, που τα καθιστά πλέον μη αναγνωρίσιμα, σε αντίθεση με αυτά του 4ου αι. μ.Χ.

¹¹ Στα υπ' αρ. N. 200 και N. 119 διακρίνεται αυτοκρατορικό πορτρέτο τεχνοτροπίας 2ου αι. μ.Χ.

Εικ. 4. N. 268: Σηστέρτιος Λουκίλλας.
Καθαρισμός τοίχ. 24. 10-5-2006.

N. 268 (Εικ. 4): Σηστέρτιος. 0,031 m. Αξ. 6. 164-169 μ.Χ.

Εμπρ.: Προτομή της Λουκίλλας. Προς τα δεξιά, LUCILLAE AUG ANTONINI AUG F.

Οπ.: Η θεά Ήρα (Juno Lucina) καθιστή, κρατώντας βρέφος και άνθος.

RIC III, σ. 353, αρ. 1747.

Η Λουκίλλα (148-182 μ.Χ.) ήταν κόρη του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου. Κατά την περίοδο των Αντωνίνων προβλήθηκαν έντονα οι γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων. Η πρακτική αυτή παρατηρείται και στις υπόλοιπες αυτοκρατορικές δυναστείες με σκοπό να τονιστεί η ενότητά τους.¹²

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ (235-293 Μ.Χ.)

Πρόκειται για μια περίοδο έντονης αστάθειας και κρίσης κατά την οποία οι αυτοκράτορες ανέβαιναν στον θρόνο με τη δύναμη του στρατού, παρέμεναν για σύντομο χρονικό διάστημα στην εξουσία και συνήθως δολοφονούνταν από τους διαδόχους και τη φρουρά. Πολυάριθμα βαρβάρικα φύλα εισέβαλαν στα σύνορα της αυτοκρατορίας (Metcalf 2012, 538-539). Το πρώτο νόμισμα αυτής της περιόδου είναι το ακόλουθο:

N. 89 (Εικ. 5): Σηστέρτιος 0,03 m. 244-249 μ.Χ.

Εμπρ.: Δαφνοστεφής προτομή Φιλίππου Άραβος. Προς τα δεξιά, IMP M IVL PHILIPPVS AVG.

Οπ.: Liberalitas με άβακα-αριθμητήριο και cornucopia. LIBERALITAS AVGG II.

RIC IVc, σ. 91, αρ. 180-181.

Εικ. 5. N. 89: Σηστέρτιος Φιλίππου
Άραβος. Μάρτυρας Α3-Α4
(γωνία τοίχ. 5-10). 16-08-2002.

¹² Δυστυχώς από το συγκεκριμένο οικόπεδο δεν έχουν αναγνωριστεί μέχρι στιγμής ευδιάκριτα αυτοκρατορικά νομίσματα των δυναστειών Ιουλιών-Κλαυδίων, Φλαβίων και Σεβήρων, παρόλο που έχουν εντοπιστεί σε αρκετά άλλα οικόπεδα της ρωμαϊκής Κισάμου.

Εικ. 6. N. 243: Σηστέρτιος Τραϊανού Δεκίου. Τάφος Ε1.
Καθαρισμός 6Κ. 29-7-2004.

Ο οπισθότυπος παρουσιάζει μια συμβολική, προσωποποιημένη μορφή, τη Liberalitas, που υποδηλώνει τη γενναιοδωρία του εκάστοτε αυτοκράτορα. Συχνά οι αυτοκράτορες υπενθύμιζαν τις τελετές ευεργεσίας προς τους πολίτες μέσω της απεικόνισης της Liberalitas στον οπισθότυπο των νομισμάτων (Sear 2000, 11, 39). Η πρακτική των δωρεών προς τους πολίτες γενικεύτηκε επί Τραϊανού και εξής. Συχνά ο αυτοκράτορας έκανε δωρεές και προς τον στρατό, θέλοντας να εξασφαλίσει έτσι την πίστη των στρατευμάτων.

Το επόμενο χρονολογικά νόμισμα που εξετάζουμε κόπηκε επί αυτοκράτορα Τραϊανού Δεκίου.¹³

N. 243 (Εικ. 6): Σηστέρτιος 0,031 m. 249-251 μ.Χ.

Εμπρ.: Δαφνοστεφής προτομή Τραϊανού Δεκίου. Προς τα δεξιά, IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG.

Οπ.: Γυναικεία μορφή (η προσωποποιημένη επαρχία της Δακίας) κρατώντας λάβαρο. S C. RIC IVc, σ. 135, αρ. 112α.

Γύρω στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. (κυρίως επί αυτοκράτορα Γαλλιανού κ.ε.) οι σηστέρτιοι σταδιακά έπαψαν να κυκλοφορούν και αντικαταστάθηκαν λόγω της οικονομικής κρίσης από λεπτότερα νομίσματα, τα οποία είναι γνωστά ως *Antoniniani* και κατασκευάζονταν από κράμα billon¹⁴ (Alföldi 1978, 158-161· Sear 2000, 8, 22). Στο αυτοκρατορικό πορτρέτο πλέον προστέθηκε ακτινωτό στέμμα. Ένα τέτοιο νόμισμα παρουσιάζεται παρακάτω:

N. 60 (Εικ. 7): Billon Antoninianus. 0,024 m. 270-275 μ.Χ.

Εμπρ.: Προτομή του Αυρηλιανού με ακτινωτό στέμμα. IMP AVRELIANVS AVG.

Οπ.: Ο Θεός Ήλιος (Sol). ORIENS AUG. XXIR.

RIC Va, σ. 272, αρ. 64, πίν. VIII, αρ. 116.

Στον οπισθότυπο η όρθια, ραδινή, ημίγυμνη ανδρική μορφή με ακτινωτό στέμμα, συμβολίζει τον θεό Ήλιο (Sol) ως ανατέλλοντα (Oriens). Κρατάει τόξο και κλαδί. Στα πόδια του θεού

¹³ Ο Δέκιος είναι γνωστός κυρίως από τους μεγάλους διωγμούς που διέταξε εναντίον των χριστιανών, όπως και ο Διοκλητιανός αργότερα (Southern 2001, 74-75, 167-168).

¹⁴ Το κράμα αυτό περιείχε κυρίως χαλκό και μικρή ποσότητα αργύρου. Ο όρος *Antoniniani* προέρχεται από τον αυτοκράτορα Καρακάλλα (198-217 μ.Χ.), ο οποίος εισήγαγε πρώτος αυτού του τύπου τα νομίσματα, παρόλο που δεν επικράτησαν αμέσως.

Εικ.7. N. 60: Billon Αντωνινιάνος
Αυρηλιανού. Τάφος Β5.
Αρχαίος δρόμος. 24-5-2002.

Ήλιου εικονίζεται ένας γονατιστός αιχμάλωτος, στοιχείο που αποτελεί ένδειξη κάποιας αυτοκρατορικής νίκης.

Ο νομισματικός αυτός τύπος υπήρξε πολύ δημοφιλής επί Αυρηλιανού και των διαδόχων του, οι οποίοι είχαν βλέψεις προς την Ανατολή και ήθελαν να επιβάλλουν τη λατρεία του θεού Ήλιου ως επίσημη (Southern 2001, 123-124).

Ένα αρκετά σπάνιο νόμισμα της περιόδου αυτής ανήκει στον αυτοκράτορα Νουμεριανό, ο οποίος ήταν γιος του Κάρου και κυβέρνησε μόνο για ένα έτος (283-284 μ.Χ.):

N. 197 (Εικ. 8): Billon Antoninianus. 0,021 m.

Έμπρ.: Ακτινοστεφής προτομή Νουμεριανού. IMP (erator) C (aesar)
NVMERIANVS P (ius) F (elix) AVG (ustus).

Οπ.: Pietas. Ιστάμενη μορφή με βαλάντιο (πουγκί) και κηρύκειο. PIETAS AVGG KAA
RIC Vb, σ. 195, αρ. 413, πίν. VIII, αρ. 8.

Εικ. 8. N. 197: Billon Αντωνινιάνος
Νουμεριανού. Τάφος Ζ5.
Δάπεδο 3. 22-7-2003.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΕΤΡΑΡΧΙΑΣ (293-307 Μ.Χ.)

Ο Διοκλητιανός ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας από τον στρατό το 284 μ.Χ. Το 293 μ.Χ. αναδιοργάνωσε το ρωμαϊκό κράτος, εφαρμόζοντας το διοικητικό σύστημα της Τετραρχίας (μαζί με τους Μαξιμιανό, Γαλέριο, Κωνσταντίο Χλωρό). Τους διαδέχτηκαν οι: Μαξιμίνοσ Β΄, Μαξέντιοσ, Λικίνιοσ και Κωνσταντίνοσ. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό κυβερνούσαν 2 Αύγουστοι και 2 Καίσαρες.

Το 296 μ.Χ. καταργήθηκε οριστικά η επαρχιακή νομισματοκοπία των ελληνικών πόλεων και καθιερώθηκαν μόνο 15 κεντρικά νομισματοκοπεία σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Επίσης,

Εικ. 9. Ν. 4: Ακτινωτή υποδιαίρεση Μαξιμίνου Β΄. Τάφος Α. Ομ. 3. 20-4-2001.

ο Διοκλητιανός εισήγαγε νέες νομισματικές μονάδες: τον *argenteus* σε άργυρο και τη *follis*¹⁵ σε κράμα χαλκού (Kleiner 1975, 30· Alföldi 1978, 160-161· Sear 2000, 22-23· Southern 2001, 160-161). Παρακάτω παρουσιάζονται ορισμένα νομίσματα της περιόδου αυτής:

Ν. 4 (Εικ. 9): Φόλλις (308-313 μ.Χ). 0, 019 m.

Εμπρ.: Ακτινοστεφής προτομή αυτοκράτορα. Προς τα δεξιά, GAL (erius) VAL (erius) MAXIMINVS NOB (ilis) CAES (ar).

Οπ.: Concordia Militum (ΚΓ: Νομισματοκοπέιο Κυζίκου).

Πρβλ. RIC VI, σ. 580-581, αρ. 15-19, πίν. 14, αρ. 13.

Η επιγραφή Maximinus αντί του συνηθέστερου Maximianus συνηγορεί περισσότερο στην απόδοση του νομίσματος στον Μαξιμίνο Β΄ Δαία (308-311 μ.Χ) παρά στον Μαξιμιανό Ερκούλιο (286-305 μ.Χ.). Ο αυτοκράτορας εικονίζεται στον οπισθότυπο να λαμβάνει Νίκη πάνω σε σφαίρα από τον Δία (Jupiter), ο οποίος αποδίδεται γυμνός, κρατώντας σκήπτρο. Πρόκειται για έναν συνηθισμένο εικονογραφικό τύπο στα νομίσματα όλων των αυτοκρατόρων της Τετραρχίας (Kleiner 1975, εικ. 35).

Ακολουθεί ένα σπάνιο νόμισμα, προερχόμενο από το επαρχιακό νομισματοκοπέιο της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου επί Διοκλητιανού:

Ν. 141 (Εικ. 10): Τετράδραχμο από κράμα billon. 0,02 m.

Εμπρ.: Κεφαλή γενειοφόρου δαφνοστεφούς Διοκλητιανού προς τα δεξιά.

Οπ.: Ιστάμενη ενδεδυμένη γυναικεία μορφή ως προσωποποίηση της Ευσέβειας, η οποία κρατάει κιβωτίδιο με θυμιάματα και ανάβει βωμίσκο. L A (Έτος Α), δηλαδή 284-285 μ.Χ.

Πρβλ. Milne-Curtis 1990, σ. 330, αρ. 727.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (307-337 μ.Χ.)

Η εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου σηματοδοτεί το πέρασμα σε μια νέα φάση για την αυτοκρατορία. Αρχικά ο Κωνσταντίνος έκοψε νομίσματα ως μέλος της Τετραρχίας. Από το 312 μ.Χ. και εξής συγκυβερνούσε μαζί με τον Λικίνιο, ενώ από το 324 μ.Χ. ανακηρύχθηκε

¹⁵ Η φόλλις (πληθυντικός: οι φόλλεις). Στα λατινικά ο όρος *follis* σημαίνει βαλάντιο ή «θήκη», που περιείχε νομίσματα. Κατά μία άλλη εκδοχή ο όρος προέρχεται από το αρχαιοελληνικό *φολίς*, που σημαίνει λεπτό στρώμα μετάλλου, καθώς τα νομίσματα αυτά ήταν επιστρωμένα με μικρή ποσότητα αργύρου (περίπου 4%). Στη νεότερη βιβλιογραφία συναντάται συχνότερα ο όρος *nummus*. Γενικότερα βλ. Kleiner 1975, 30· Alföldi 1978, 160-161· Sear 2000, 23-24.

Εικ. 10. N. 141: Billon τετράδραχμο Διοκλητιανού στην Αλεξάνδρεια. Τάφος Δ5. Ομ. 2. 28-2-2003.

μονοκράτορας (Kleiner 1975, 31). Ακολουθούν κάποια χαρακτηριστικά νομίσματα, που αναδεικνύουν την πολιτική του σταδιοδρομία:

N. 138 (Εικ. 11). Φόλλις ή Nummus. 0,017 m. Νομισματοκοπείο Νικομήδειας. ΜΝΑ. Εμπρ.: Δαφνοστεφής κεφαλή Μ. Κωνσταντίνου. Προς τα δεξιά, CONSTANTINUS AUG. Οπ.: Πύλη στρατοπέδου (campgate). PROVIDENTIA AUGG. (Στον οπισθότυπο αυτό υποδηλώνεται η πρόνοια του αυτοκράτορα για τις οχυρώσεις και την άμυνα.) Πρβλ. RIC VII, σ. 620, αρ. 121, πίν. 22, αρ. 56-60.

Εικ. 11. N. 138: Φόλλις Μ. Κωνσταντίνου. Μάρτυρας Α1-Α2. 6Κ. 20-11-2002.

N. 129 (Εικ. 12): Φόλλις. 0,017 m. Νομισματοκοπείο Αντιόχειας. SMANA Εμπρ.: Κεφαλή Μ. Κωνσταντίνου προς τα δεξιά. Οπ.: Gloria Exercitus. Δύο στρατιώτες πλαισιώνουν λάβαρο. (Υποδηλώνεται έτσι η στρατιωτική ακμή της αυτοκρατορίας.) Πρβλ. RIC VII, σ. 693, αρ. 86-90, πίν. 22, αρ. 70.

Εικ. 12. N. 129: Φόλλις Μ. Κωνσταντίνου. Τάφος Β2. Δάπεδο 1. 30-10-2002.

Εικ. 13. N. 102: Επετειακή χάλκινη κοπή (φόλλις) Μ. Κωνσταντίνου. Τάφος Β3. 2-9-2002.

N. 102 (Εικ. 13): Φόλλις. 0,015 m. Επετειακή κοπή για την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης από τον Μ. Κωνσταντίνο. 330-331 μ.Χ.

Εμπρ.: Προτομή της προσωποποιημένης Κωνσταντινούπολης προς τα αριστερά, με κράνος και σκήπτρο. CONSTANTINOPOLI.

Οπ.: Νίκη τρέχει με ασπίδα και σκήπτρο.

Πρβλ. RIC VII, σ. 656, πίν. 22, αρ. 93.

N. 130 (Εικ. 14): Φόλλις επί Μ. Κωνσταντίνου. 0,014 m. Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (SMTS). Επετειακή κοπή για την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης. 330-331 μ.Χ.

Εμπρ.: Κρανοφόρος κεφαλή της προσωποποιημένης Ρώμης αρ. URBS ROMA.

Οπ.: Λύκαινα (Lura Romana) θηλάζει τον Ρωμύλο και τον Ρέμο.

Πρβλ. RIC VII, σ. 524, αρ. 187, πίν. 22, αρ. 70. Πρβλ. Kleiner 1975, εικ. 37.

Εικ. 14. N. 130: Ομοίως. Τάφος Β2. Δάπεδο 1. 30-10-2002.

N. 42 (Εικ. 15): Φόλλις επί Μ. Κων/νου. 0,013 m.

Εμπρ.: Προτομή προσωποποιημένης Κωνσταντινούπολης προς τα αριστερά, με κράνος και σκήπτρο.

Οπ.: Gloria Exercitus. Όπως εικ. 12.

Πρβλ. RIC VII, σ. 589, πίν. 20, αρ. 144.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΔΙΑΔΟΧΩΝ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (337-361 μ.Χ.)

Μετά τον θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου το 337 μ.Χ., τον διαδέχτηκαν οι γιοι του ως συναυτοκράτορες. Ο Κωνσταντίνος Β΄ απεβίωσε το 340 μ.Χ., ο Κώνστας το 350 μ.Χ., ενώ ο Κωνσταντίνος Β΄ το 361 μ.Χ.¹⁶ Οι διάδοχοι ακολούθησαν στη νομισματοκοπία τους σε μεγάλο

¹⁶ Η μητέρα τους η Φαύστα ήταν κόρη του αυτοκράτορα Μαξιμιανού, της περιόδου της Τετραρχίας.

Εικ. 15. Ν. 42: Ομοίως. Τάφος Α2.
Ομ. 4. 17-4-2002.

βαθμό τις εικονογραφικές τάσεις που είχαν διαμορφωθεί από τον ένδοξο πατέρα τους (Kleiner 1978, 7).

Στην Κίσαμο, όπως και γενικότερα στην Κρήτη, αφθονούν τα νομισματικά ευρήματα του 4ου αι. μ.Χ. (ενδεικτικά βλ. Garraffo 2001, 673-679, εικ. 346-347· Σιδηρόπουλος 2004, 217· Σιδιρόπουλος 2009, 98). Επιλέχθηκαν να παρουσιαστούν παρακάτω τα πιο χαρακτηριστικά νομίσματα αυτής της περιόδου, προερχόμενα από το οικόπεδο που εξετάζουμε:

Ν. 48 (Εικ. 16). Φόλλις. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης;
Εμπρ.: Προτομή Κωνσταντίου Β΄ ως Καίσαρα, με διάδημα. Προς
τα δεξιά, FL (avius) IUL (ius) CONSTANTIUS NOB (ilis) C (aesar).
Οπ.: Gloria Exercitus. Όπως εικ. 12.
Πρβλ. RIC VII, σ. 579, αρ. 61, πίν. 22, αρ. 70.

Εικ. 16. Ν. 48: Φόλλις Κωνσταντίου Β΄.
Περिसυλλογή.

Κατά τον 4ο αι. μ.Χ. (επί δυναστείας Μ. Κωνσταντίνου) το αυτοκρατορικό πορτρέτο άλλαξε τεχνοτροπικά και διαμορφώθηκε ως τυποποιημένο-ιδεαλιστικό, όπως φανερώνει η έκφραση και η στερεότυπη κόμμωση. Το αυτοκρατορικό διάδημα διακοσμείται με μαργαριτάρια ή ρόδακες (Alföldi 1978, 174).¹⁷

Ν. 113 (Εικ. 17): Φόλλις ή Nummus. 0,016 m.
Εμπρ.: Προτομή αυτοκράτορα της δυναστείας του Μ. Κωνσταντίνου.
Οπ.: Gloria Exercitus. Όπως εικ. 12.
Πρβλ. RIC VII, σ. 579, αρ. 61, πίν. 22, αρ. 70.
Πρβλ. RIC VIII, σ. 490, αρ. 4-18 (Κύζικος).

¹⁷ Στη βιβλιογραφία συναντάται ο όρος *perl-diadem* ή *rosettendiadem*.

Εικ. 17. N. 113: Φόλλις 4ου αι. μ.Χ.
Τάφος Γ3. Δάπεδο 1. 26-9-2002.

N. 73 (Εικ. 18): Φόλλις ή Nummus. 0,016 m.

Εμπρ.: Προτομή Κώνσταντος προς τα αρ. Κρατάει σφαίρα. ... NS P F AUG.

Οπ.: Fel(ix) Temp(orum) Reparatio.¹⁸ Στρατιώτης τραβάει μικρόσωμη μορφή από το χέρι, δίπλα σε δέντρο. Νομισματοκοπείο Κων/πολης. CONS στο έξεργο.

Πρβλ. RIC VIII, σ. 453-454, πίν. 22, αρ. 92.

Εικ. 18. N. 73: Φόλλις Κώνσταντος.
Τάφος Β4. Ομ.4. Δάπεδο 1
(βόρ. Τοίχ. 9). 7-6-2002.

N. 70 (Εικ. 19): Φόλλις. 0,016 m.

Εμπρ.: Προτομή αυτοκράτορα 4ου αι. μ.Χ.

Οπ.: Ο αυτοκράτορας όρθιος με στρατιωτική αμφίεση, κρατώντας δόρυ και σφαίρα. SPES REI-PVBLICE, δηλαδή η Ελπίδα της Δημοκρατικής Πολιτείας).

Πρβλ. RIC VIII, σ. 168, αρ. 361, σ. 192, αρ. 201, σ. 499, πίν. 25, αρ. 118.

Εικ. 19. N. 70: Φόλλις 4ου αι. μ.Χ.
Τάφος Β4 Ομ. 3 (βόρεια τοιχ. 9).
3-6-2002.

Ο συγκεκριμένος οπισθότυπος καθιστά αισθητή την άσκηση προπαγάνδας εκ μέρους των ηγεμόνων προς τους πολίτες της αυτοκρατορίας μέσω του νομίσματος.

¹⁸ Η επιγραφή αυτή ερμηνεύεται ως «Επιστροφή των ευτυχισμένων καιρών-εποχών». Συνδυάστηκε με τους εορτασμούς για τα 1.100 χρόνια από την ίδρυση της Ρώμης (Metcalf 2012, 595-596).

Εικ. 20. Ν. 114: Φόλλης 4ου αι. μ.Χ.
Μάρτυρας Α1-Α2.
Ομ.3. 18-10-2002.

Ακολουθεί ένας άλλος νομισματικός τύπος που εξυμνεί τις Νίκες των αυτοκρατόρων:

Ν. 114 (Εικ. 20): Φόλλης ή Nummus. 0,014 m.

Εμπρ.: Κεφαλή Αυτοκράτορα 4ου αι. μ.Χ. Μάλλον Κώνστας; (...S P F AUG).

Οπ.: Δύο Νίκες αντωπά, κρατώντας στέφανα. VICTORIAE DD AVGG Q NN.¹⁹

Πρβλ. RIC VIII, σ. 253, αρ. 72-84, πίν. 9, αρ. 74.

ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΤΟΥ 4ΟΥ ΑΙ. Μ.Χ.

Ο θησαυρός αποτελείται από 14 χάλκινα νομίσματα:

Ν. 169-182 (3 νομίσματα με οπισθότυπο Gloria Exercitus / 8 νομίσματα με οπισθότυπο Fel Temp Reparatio / 2 δυσδιάκριτα / 1 φθαρμένος σιστέριος).

Φαίνεται ότι η απόκρυψη του θησαυρού σχετίζεται με τον καταστροφικό σεισμό του 365 μ.Χ. Παρουσιάζονται παρακάτω μόνο τα 3 πιο χαρακτηριστικά και αναγνωρίσιμα κέρματα του θησαυρού (καθώς δεν έχουν ακόμα συντηρηθεί):

Φόλλης Νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης. Επιγραφή στο έξεργο: SMTSE (Εικ. 21).

Εμπρ.: Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ ως Καίσαρος. CONSTANTINUS IUN(ius) NOB(ilis) C(aesar).

Οπ.: Gloria Exercitus. Όπως εικ. 12.

Πρβλ. RIC VII, σ. 453, αρ. 220.

Εικ. 21-23. 3 χάλκινα νομίσματα
(φόλλεις) από τον θησαυρό.
Τάφος Ζ5. Ομ. 3. 25-6-2003.

Ακολουθούν 2 ακόμα φόλλεις,²⁰ που φέρουν τις ίδιες παραστάσεις:

¹⁹ Δηλαδή Victoriae Duorum Dominorum Augusti Que Nostrorum (Οι Νίκες των δύο ηγεμόνων και Αυγούστων μας).

²⁰ Να σημειωθεί εδώ ότι δύο άλλοι όροι που προσδιορίζουν υποδιαρέσεις χάλκινου νομίσματος της ύστερης αρχαιότητας

Εικ. 22.

Εμπρ.: Προτομή Κωνσταντίου Β΄. DN CONSTANTIUS P F AUG. (Εικ. 22).

Οπ.: Felix Temp. Reparatio. Στρατιώτης επιτίθεται με δόρυ ενάντια σε πεσμένο ιππέα.

Πρβλ. RIC VIII, σ. 453-454, πίν. 22, αρ. 81-82.

Εικ. 23.

Ελαφρά κομμένο νόμισμα – φόλλις (Εικ. 23).

Εμπρ.: Προτομή Κωνσταντίου Β΄ (...TIUS ...)/

Οπ.: Felix Temp. Reparatio. Όπως εικ. 22.

Πρβλ. RIC VIII, σ. 453-454, πίν. 22, αρ. 81-82.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην προκαταρκτική αυτή παρουσίαση επικεντρωθήκαμε στα νομισματικά ευρήματα ενός μόνο ανεσκαμμένου οικοπέδου εντός της σύγχρονης κωμόπολης της Κισιάμου. Σημαντικό είναι ότι μέσω της ανασκαφής διακρίνονται διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, που μας βοηθούν να κατανοήσουμε την πολεοδομική οργάνωση και εξέλιξη της ελληνορωμαϊκής πόλης μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα.

Ο μεγάλος αριθμός νομισμάτων οφείλεται λογικά στις συναλλαγές που λάμβαναν χώρα στα καταστήματα, τα εργαστήρια και σε τόπους συνάθροισης παρά την αρχαία οδό (cardo).

Η εύρεση εξωκρητικών νομισμάτων, κυρίως ρωμαϊκής περιόδου, συχνά μάλιστα σπάνιων κοπών, όπως της Αλεξάνδρειας επί Διοκλητιανού (N. 141, εικ. 10), φανερώνει ότι υπήρξαν δίκτυα εμπορικών μετακινήσεων και ταξιδιωτικών επαφών.²¹ Άλλωστε η Κίσαμος,

είναι: Cententionalis και Maiorina (βλ. Sear 2000, 24-25· Metcalf 2012, 586-588, 591-592, 594-597).

²¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Κίσαμο εργάστηκαν φημισμένοι ψηφοθέτες από την Αλεξάνδρεια, όπως επίσης από την Αντιόχεια, οι οποίοι υπέγραψαν τα έργα τους· βλ. Μαρκουλάκη 2004, 371. Δεν αποκλείεται επομένως οι καλλιτέχνες αυτοί να έφεραν μαζί τους και επαρχιακά νομίσματα από τις περιοχές καταγωγής τους.

όπως γενικότερα η Κρήτη, φημιζόταν, ιδιαιτέρως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, για το εμπόριο, κυρίως του οίνου και άλλων αγροτικών προϊόντων (Sanders 1982, 32-35· Τσουγκαράκης 1987, 313-322· Chaniotis 2008, 88).

Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν τα εξωκρητικά επαρχιακά νομίσματα μπορούσαν να κυκλοφορήσουν ελεύθερα στην Κρήτη ή θα έπρεπε να ανταλλαχθούν με ρωμαϊκά αυτοκρατορικά (Roman Imperial coins) σύμφωνα με τις ισοτιμίες της εποχής.²² Για την παροχή «συναλλάγματος» οι αρχές της εκάστοτε πόλης θα κρατούσαν κάποιο ποσοστό (agio), όπως αντιστοίχως συμβαίνει στις σημερινές τράπεζες.

Τέλος αξίζει να παρατεθεί μια πρόχειρη, προσωρινή στατιστική εκτίμηση και κατηγοριοποίηση των μεμονωμένων νομισματικών ευρημάτων του οικοπέδου Γεωργακάκη-Σκουνάκη, που μπορεί να συμπληρωθεί καλύτερα στο μέλλον:

Καθίσταται εμφανής η ύπαρξη αρκετών ελληνιστικών νομισμάτων αναλογικά (έστω και φθαρμένων). Εν συνεχεία παρατηρείται μια σχετική ύφεση στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια και τέλος το αποκορύφωμα εντοπίζεται κατά τον 3ο και κυρίως 4ο αι. μ.Χ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Νομίσματα ελληνιστικής κοπής, φθαρμένα και μη.	25
Νομίσματα ρωμαϊκής κοπής (1ου αι.-3ου αι. μ.Χ), φθαρμένα και μη.	12
Νομίσματα 3ου αι. μ.Χ., ευδιάκριτα.	6
Νομίσματα ασφαλώς 4ου αι. μ.Χ., φθαρμένα και μη.	Άνω των 30 (εκτός του θησαυρού)
Βυζαντινά (5ου-7ου αι. μ.Χ).	2 ή 3

Κλείνοντας, ευελπιστούμε η συνέχιση της συντήρησης και της μελέτης των ευρημάτων να δώσει περισσότερα στοιχεία για την κυκλοφορία του νομίσματος και τον ρόλο που διαδραμάτισε στις διάφορες οικονομικές δραστηριότητες των ανθρώπων ανά τους αιώνες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Maria Alföldi (1978), *Antike Numismatik*, Mainz.

Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη – Σταυρούλα Μαρκουλάκη, κ.ά. (επιμ.) (2008), *Περίπατοι στην Αρχαία Κίσαμο*, Χανιά, Υπουργείο Πολιτισμού και ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη – Βάνα Νινιού-Κινδελη (επιμ.) (2006), *Αρχαίοι τόποι και μνημεία: Νομός Χανίων*, Χανιά, έκδ. ΤΕΕ και ΚΕ΄ ΕΚΠΑ.

Εύα Αποστόλου – Γιόρκα Νικολάου (επιμ.) (2010), *Η Ιστορία του νομίσματος*, Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο και Υπουργείο Πολιτισμού.

²² Για το ζήτημα αυτό βλ. ενδεικτικά RPC I, 16-17.

- Andrew Burnett, Michel Amandry, Pau Ripolles (1992), *Roman Provincial Coinage vol. 1 (RPC I)*, London & Paris.
- Andrew Burnett, Michel Amandry, Ian Carradice (1999), *Roman Provincial Coinage, Volume II (RPC II)*, London-Paris.
- Erik Christiansen (1988), *The Roman coins of Alexandria*, Aarhus.
- Salvatore Garraffo (1996), "Notes on coin production, use and circulation in Tripolitania and Crete in late Roman and early Byzantine times (resumé)", M. Alföldi (ed.), *Studien zu fundmünzen der Antike, Band 10*, Berlin, 179-183.
- Salvatore Garraffo (2001), "Monete", Di Vita A. (ed.), *Gortina V.3.*, Padova, 655-720.
- Margherita Guarducci (1939), *Inscriptiones Creticae, vol. II*, Roma.
- Fred Kleiner (ed.) (1975), *Greek and Roman Coins in the Athenian Agora*, Princeton, American school of Classical studies at Athens.
- Fred Kleiner (ed.) (1978), *Medieval and Modern Coins in the Athenian Agora*, Princeton, American School of Classical studies at Athens.
- Anna Kouremenos (2009), "A Tale of Two Cretan Cities: The Building of Roman Kissamos and the Persistence of Polyrrhenia in the Wake of Shifting Identities", Brita Alroth – Charlotte Scheffer (eds.), *Attitudes Towards the Past in Antiquity, Creating Identities, Proceedings of the International Conference held at Stockholm University, 15-17 May*.
- John Kroll (1993), *The Athenian Agora vol. XXVI: The Greek Coins*, Princeton.
- Σταυρούλα Μαρκουλάκη (2009), «Αριστοκρατικές αστικές επαύλεις στην ελληνορωμαϊκή Κίσαμο», Χρήστος Λούκος, Ναπολέων Ξιφαράς, Κλεάνθη Πατεράκη (επιμ.), *Ubi dubium ibi libertas: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική σχολή, 337-380.
- Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Γιάννης Χριστοδουλάκος, Χριστίνα Φραγκονικολάκη (2004), «Η Αρχαία Κίσαμος και η πολεοδομική της οργάνωση», Antonino Di Vita, κ.ά. (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina. Atti del congresso internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, vol. II, Padova, 355-373.
- Harold Mattingly – Edward Sydenham, κ.ά. (1923-1994), *Roman Imperial Coinage (RIC)*, vols I-X, London.
- William Metcalf (ed.) (2012), *The Oxford Handbook of Greek and Roman coinage*, Oxford University Press.
- Joseph Milne (1933), *Catalogue of Alexandrian Coins*, Oxford.
- Joseph Milne – James Curtis (1990), *Tetradrachms of Roman Egypt*, New York.
- Μέλπω Πωλογιώργη (1985), «Κίσαμος: Η τοπογραφία μιας αρχαίας πόλης της Δυτικής Κρήτης», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 18, 65-80.
- Ian Sanders (1982), *Roman Crete: An archaeological survey and gazetteer of late Hellenistic, Roman, and early Byzantine Crete*, Warminster.
- David Sear (2000), *Roman Coins and their Values* 1-3, London, Spink.
- Κλεάνθης Σιδηρόπουλος (2004), Νομισματική Ιστορία της Ρωμαϊκής και Πρωτοβυζαντινής Κρήτης, *Creta Romana e Protobizantina*, Padova, 193-223.
- Kleanthis Sidiropoulos (2009), "Commentary on the coins from Sector I", P. Themelis (ed), *Ancient Eleutherna: sector I*, 97-99.
- Patricia Southern (2001), *The Roman Empire: From Severus to Constantine*, New York, Routledge.
- Μανόλης Στεφανάκης (2000), «Πολυρρήνια, Όρειοι και Κάντανος, μια νομισματική σχέση του β΄ μισού του 3ου αι. π.Χ.», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, Ηράκλειο, Ε.Κ.Ι.Μ., 249-261.

Μανόλης Στεφανάκης (2013), «Πολυρρήνια. Η νομισματική παραγωγή από τον 4ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 1ο αι. μ.Χ.», Ν. Λίτινας – Εμμ. Στεφανάκης (επιμ.), *Ευλιμένη, σειρά αυτοτελών εκδόσεων 1*, Ρέθυμνο, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.

Joannes Svoronos (1890), *Numismatique de la Crète ancienne*, Macon.

Δημήτριος Τσουγκαράκης (1987), «Ρωμαϊκή Κρήτη», Νίκος Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 1, Ηράκλειο.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

www.wildwinds.com

www.coinarchives.com

www.forumancientcoins.com

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίο

Εμπρ.: Εμπροσθότυπος

Οπ.: Οπισθότυπος